

Gramatica slavonă a lui Meletie Smotrițky și dezvoltarea lingvisticii românești în secolele XVII-XVIII

Sergiy LUCHKANYN

Se împlinesc 386 de ani de când, în anul 1619, în tipografia unei organizații culturale ucrainene „Bratstvo” („Frația”) la Evie, în apropiere de Vilnius, a apărut *Gramatica slavonă* a renumitului scriitor și cleric ucrainean Meletie Smotrițky (circa 1572-1633). În secolele XVII-XVIII, în multe țări europene se studia slavona după *Gramatica slavonă* a lui Meletie, care a pus bazele lingvisticii ucrainene, rusești, sud-slave și a jucat un rol important în istoria lingvisticii românești. După introducerea creștinismului pe teren est-slav (988), pe teritoriul Ucrainei actuale funcționau două limbi literare – slavona cu particularități locale specifice și ucraineana livrescă, apărută pe baza graiurilor populare vii. Aceste limbi au devenit un factor puternic în dezvoltarea culturală și spirituală a poporului ucrainean. Prima servea bisericii ortodoxe, iar cealaltă funcționa de obicei pentru mireni. În cea de a doua limbă sunt scrise cronicile, hrisoavele vechi etc. La sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, cărturarii ucraineni mai țineau seama de diferențierea stilistică a acestor limbi. Dar în acești ani slavona s-a îndepărtat de limba fraților Chiril și Methodiu, îmbogățindu-se cu trăsături specifice ale graiurilor locale. Pavlo Jitețky (marele lingvist ucrainean, 1837-1911) scria că ea „a fost puțin înțeleasă de popor, oferind și cărturarilor exemple incomode de urmat. Cărturarii aspirau să asimileze studiul livresc literar..., și totuși nu puteau scăpa de influența elementară a limbii populare, care totdeauna pătrundea în slavonă, ca o rază solară luminoasă într-o clădire întunecată dărăpănată” (Житецький 1987: 23). În timp ce limba ucraineană livrescă se apropia din ce în ce mai mult de graiul popular, structura gramaticală a slavonei devenea tot mai neînțeleasă, mai greoaie, fiind și obiectul unor ironii din partea iezuiților și a greco-catolicilor (uniților din Ucraina). Liderul lor, Petro Skarha, în opera sa *O jedności kościola bożego* (1577; „Despre unitatea bisericii catolice și a celei ortodoxe”, redactată în polonă), scria: „Nu există în lume o națiune care să vorbească în slavonă așa cum se scrie în cărți. În această limbă nu există nici gramatici, nici retorici, nici reguli precise și nici nu pot exista” (Засадкевич 1883: 20). Cu scopul de a descoperi „aparența înșelătoare” a cuvintelor lui Skarha, ortodocșii au început să scrie gramatici ale slavonei ca să o standardizeze și să o codifice, pentru ca nimeni să nu se îndoiască în privința caracterului sacru al acestei limbi. Această misiune a fost realizată de Meletie Smotrițky. O situație asemănătoare a existat și în Vechea Indie, unde *Gramatica* lui Panini (secolul al IV-lea î.e.n.) a apărut pentru a proteja conservarea pronunțării corecte a textelor livresci ale imnurilor indice vechi – a *Vedelor*. În Grecia Antică, din același motiv, a apărut Școala din Alexandria (secolele al III-lea – I î.e.n.). Meletie Smotrițky a utilizat operele filologilor antici în compilații renaștentiste. Filologul a avut și precursori ucraineni.

Prima operă gramaticală manuscrisă pe terenul Ucrainei de la sfârșitul secolului al XV-lea, cu titlul *О осми частехъ слова* („Despre opt părți ale vorbirii”), a fost folosită în calitate de manual școlar pentru ucraineni. După cum a arătat Vasyl Nimciuk (1985: 30), acest manuscris a fost publicat la Vilnius, în 1586, cu titlul *Кґраматыка словенська языка* („Gramatica slavonă”). Această lucrare includea relatări scurte despre cele 8 părți ale vorbirii, stabilite de filologii din antichitate (Graur/Wald 1977: 18-26), cu denumirile calchiate în slavonă: имя (gr. *ὄνομα*, lat. *nomen*, -inis; rom. *nume*), речь (lat. *verbum*, rom. *verb*), место имени (lat. *pronomen*, rom. *pronume*), причастіе (lat. *participium*, rom. *participiu*), наречіе (lat. *adverbium*, rom. *adverb*), предлогъ (lat. *praepositio*, rom. *prepoziție*), союзъ (lat. *coniugatio*, rom. *conjunție*), различіе (gr. *ἄρθρον*, rom. *articol*). Ultima denumire demonstrează că, în calitate de model, a fost utilizată structura gramaticală a limbii grecești vechi, pentru că slavona n-a avut articol. În spiritul acesta au fost alcătuite și alte gramatici vechi pe terenul Ucrainei, și anume: *АДЕЛФОТΗΣ. Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка* („Adelfotes. Gramatica greco-slavonei binevorbite”), 1591, și *Грамматика словенска* („Gramatica slavonă”) a lui Lavrentie Zizanii (1596). În schema tradițională din antichitate au fost introduse și câteva inovații, realizate pe deplin în lucrarea lui Meletie Smotrițky.

Грамматика славенскія („Gramatica slavonă”) din 1619 are structura tradițională pentru timpul corespunzător, dar cuprinde idei și concepții lingvistice absolut noi. Printre acestea: codificarea ortografiei slavonei în tradițiile secolului al XVII-lea, cu care se mai scria în Ucraina de Vest până la sfârșitul secolului al XIX-lea; introducerea literei **г** [g] pentru redarea în scris a consoanei ocluse (mai înainte se nota cu **кг** [kh]); observația privind folosirea vocalelor reduse **ѣ** și **ь** pentru diferențierea durtății sau a muierii consoanei precedente; eliminarea articolului, neexistent în slavonă, dintre cele opt părți ale vorbirii și introducerea în schimb a interjecției („междоментіе”); caracterizarea gerunziului; prima descriere detaliată a sintaxei slavone etc. Această operă fundamentală a influențat și dezvoltarea lingvisticii sud-est și est-europene de la mijlocul secolului al XVII-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea.

Înainte de toate, lucrarea lui Smotrițky a devenit punct de plecare pentru gramaticile ucrainene din această perioadă: a lui Ivan Ujevici (această primă gramatică a limbii ucrainene populare a fost scrisă în limba latină – *Grammatica sclavonica scripta per Ioannem Ujevicium* [Ivan Ujevici – s.l.] – și a rămas în manuscris, fiind scrisă în două variante în 1643-1645 în Franța); a lui Arsenii Koțak (sfârșitul secolului al XVIII-lea); a lui Ivan Mohylnițky (1823); a lui Mahailo Lucikai (*Grammatica slavo-ruthena seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis linguae*), apărută în 1830 la Buda.

Gramatica lui Smotrițky s-a bucurat de mare popularitate în Rusia. În anul 1648 ea a fost publicată la Moscova, dar anonim (pentru că în anul 1627 autorul ei a trecut la biserica greco-catolică, iar în Moscova se punea accent pe „sfințenia bisericească”), cu eliminarea majorității ideilor originale și a inovațiilor din ediția de la 1619. Ediția a doua de la Moscova din 1721 a fost mai acceptabilă și mai apropiată de original. Celebrul savant rus Mihail Lomonosov (1711-1765) a numit-o, împreună cu *Aritmetica* lui Magnițky, „poarta erudiției sale”, și a întocmit pe baza ei, *Gramatica rusă* (1755). Opera lui Meletie Smotrițky a fost binecunoscută și de popoarele sud-slave. După acest model, Vuk Karagici a scris gramatica limbii sârbești (1814), iar Neofit Rilski a întocmit

prima gramatică a limbii bulgare moderne (1835). În traduceri diferite (complete sau scurte, în latină) această lucrare a fost cunoscută și în țările din Occidentul Europei – în Suedia, Germania, Anglia, Cehia (Nimciuk 1985: 143).

Gramatica lui Meletie Smotrițky a influențat, de asemenea, și dezvoltarea lingvisticii românești în secolele XVII-XVIII. Sunt cunoscute două articole pe această temă – al lui Diomid Strungaru (1960: 289-307) și al lui Béla Nagy (1967: 57-67; din păcate, ultima lucrare lipsește din bibliotecile Kievului și nu ne-a fost accesibilă). Articolul substanțial al lui Diomid Strungaru este consacrat, mai ales, particularităților redării terminologiei gramaticale slavone în română, fără compararea structurii lucrărilor lui Smotrițky și lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanu – autorul primei gramatici a limbii române. În lingvistica ucraineană nu se cunosc lucrări despre această problemă, pe care a amintit-o numai V.V. Nimciuk (1985: 142-143); de aceea, am dedicat acestui subiect cercetarea științifică de față.

Se disting patru etape ale receptării lucrării lui Smotrițky pe teren românesc: 1) răspândirea ei în original și în edițiile de la Moscova din 1648 și 1721; 2) reeditările gramaticii în România; 3) traducerea în română; 4) împrumutul unor idei din lucrarea lui Smotrițky în *Gramatica rumânească* a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanu.

După cum se știe, Țara Românească și Moldova utilizau în secolele XV-XVI – ca limba literară scrisă – slavona (limba slavă bisericească). Actele juridice de stat ale domnitorilor (hrisoave, legi, precum și cronicile) sunt scrise în această limbă. Având în vedere perioada secolului al XVII-lea, P.P. Panaitescu remarca: „Și în această epocă limba slavonă continuă să fie obiect de studiu în școlile domnești, deoarece actele de proprietate mai vechi redactate în slavonă apăreau în procese și era necesar să poată fi traduse și înțelese deoarece interese importante erau legate de aceste texte” (Panaitescu 1965: 221). Din această cauză, curtea domnească și biserica ortodoxă din țările românești aveau nevoie de manuale de slavonă pentru că funcționarea acesteia în secolul al XVII-lea pe teren românesc a încetat. Iată de ce *Gramatica* lui Smotrițky – cel mai bun manual de slavonă – a devenit popular în România imediat după publicare.

Primele știri despre difuzarea cărții pe teren românesc sunt datate din anul 1650, când călugărul rus Arsenii Suhanov, fiind în România în misiunea diplomatică, a găsit această lucrare printre alte ediții princeps ucrainene în biblioteca bogată a lui Udriște Năsturel. Această mărturie este amintită în monografia *Varlaam și Ioasaf. Istoria unei cărți*, de Dan Horia Mazilu: „Contemporanii, conaționali și străini, i-au vizitat biblioteca – prima bibliotecă personală a unui om de litere român pentru care s-au păstrat atestări și au aflat aci rarități bibliografice și manuscrisele celor mai vechi creații originale din Țara Românească. Mitropolitul Varlaam al Moldovei găsește aci *Catehismul calvinesc* din 1640, iar călugărul rus Arsenii Suhanov descoperă, printre alte tipărituri ucrainene, și cunoscuta gramatică a lui Meletie Smotrițky, tipărită la Evie în 1619” (Mazilu 1981: 82). După cum menționează Ștefan Ciobanu, Udriște Năsturel „ar fi făcut studiile de vreo școală din Ucraina [de apus] poloneză, cum era acea de la Lviv, sau chiar la vreun colegiu catolic, așa cum obișnuiau unii din fiii boierilor noștri (Miron Costin)” (Ciobanu 1992: 283). Probabil că de acolo cărturarul român a și adus lucrarea lui Smotrițky. De pe ea, în anul 1655, la mitropolia din Târgoviște, ieromonahul Ștefan a efectuat o copie, din care – este posibil – se învăța slavona în școala locală bisericească.

În acest timp, pe teren românesc a început să se răspândească și ediția din 1648 de la Moscova a operei lui Smotrițky. După D. Strungaru, în Biblioteca Academiei României se păstrează un exemplar al ediției din 1648, pe prima foaie a căruia s-a conservat următoarea inscripție a dascălului Damaschin: „Să se știe când au învățat dascălul Damaschin coconii dumnelui stolnicului Costandin Cantacuzinu, întru zilele luminatului domnului nostru Io Costandin voievod Basarab Brîncoveanu, mai 2 dni, 7204 (1696)” (Strungaru 1960: 293).

Având în vedere scopuri didactice, Antim Ivireanu, pe care contemporanii îl caracterizau ca „prea învățat” și care a știut câteva limbi – româna, georgiana, greaca, araba, turca, slavona, a avut ideea reeditării *Gramaticii* lui Smotrițky. La Snagov, în 1697, el a tipărit lucrarea lui Smotrițky și în prefață, scrisă în slavonă cu unele ucrainisme (Ciobanu 1992: 611), a remarcat că „la noi limba slavonească o întrebuițăm nu ca pe a noastră, ci ca străină și împrumutată... În bisericile dumnezești noi ne-am obișnuit a ceti slavonește, dar necunoscând această limbă care ne este streină, nu a noastră, puteam de multe ori să cădem în greșeli” (Panaitescu 1965: 221). Ediția nouă a lui Antim Ivireanu era adresată cărturarilor români pentru conservarea pronunțării corecte a slavonei. Ea este efectuată pe baza originalului (nu pe baza ediției de la Moscova din 1648), întrucât toate formele gramaticale ucrainene vii au fost păstrate. Probabil, scriitorul român cunoștea limba ucraineană veche din secolul al XVII-lea (Ciobanu 1992: 611). Ca o veritabilă operă barocă, ediția lui Antim Ivireanu a devenit o sinteză organică a culturilor diferite – cea românească, slavă bisericească, ucraineană, georgiană.

A doua reeditare a *Gramaticii* lui Meletie Smotrițky a apărut în România în 1755, în tipografia episcopiei din Râmnicul Vâlcea, din porunca mitropolitului sârb Pavel Nenadović, cu titlul următor: *Грамматика въ пользу и употребление отроковъ сербскихъ, желающихъ основательнаго научения славенскаго диалекта...* („Gramatica întru folosul și întrebuițarea copiilor sârbi dornici de învățatură temeinică a dialectului slavon”). Această nouă ediție repetă reeditarea de la Moscova din 1721, mărturie fiind existența în ambele ediții a capitolului *Чинъ технологиѣи* („Cinul tehnologiei”), cu care se termină fiecare din cele 4 părți ale gramaticii și care lipsește în originalul din 1619. Diomid Strungaru, remarcând că „ne lipsește această a doua ediție de la Moscova din 1721”, considera greșit, în calitate de model pentru ediția din 1755, originalul din 1619” (Strungaru 1960: 296-297).

Întrucât în secolul al XVII-lea slavona era deja puțin înțeleasă pentru români, ieromonahul Staicu, dascălul școlii bisericești de la Tîrgoviște (*Dicționar*: 804), amintite mai sus, împreună cu elevii săi, a întocmit *Tâlcuirea sau arătarea gramaticii slavonești*, având în vedere *Gramatica slavonă* a lui Meletie Smotrițky. Staicu a motivat cauza lucrării sale în modul următor: „Eu plecatul, deaca vream ce întru învățatură chemat sunt ca întru chemarea mea să petrec și cum îmi zic dascale, ca și cu lucrul și cu numele acesta să fiu plecaților ai miei ucenici întru învățatura gramaticichiei, care măcar deși nu foarte iaste mare adîncime a preaînțelepciunii, ce fără de tâlcuire neînțeleasă iaste. Pre aceasta a o tâlcui am gândit (sau am sfătuit)” (Strungaru 1960: 298). Lucrarea lui Staicu se evidențiază, în primul rând, ca o încercare interesantă a creării terminologiei lingvistice românești, care a fost calchiată, incontestabil, din *Gramatica slavonă* [așa susține D. Strungaru (1960: 303-305)]. N.A. Ursu are altă opinie (1969: XXV), însă mie mi se pare că punctul de vedere al lui D. Strungaru este mai verosimil, cum am

demonstrat pe larg într-un articol în limba ucraineană (Лучканин 2001: 83-95.). Iată câteva exemple: locul numelui (местоименіе), graiul (глаголь; mai înainte – „слово” – „cuvânt, grai”), născător (genitiv; sl. родительный, din *родиться* – „a naște”) etc. Iată ce se scrie despre Staicu Grămăticul în *Dicționarul literaturii române*: „Staicu Grămăticul, sec. al XVII-lea, traducător și filolog. A fost vreme îndelungată (probabil între 1630-1670) dascăl și grămătic la Mitropolia din Târgoviște. La «școala de slavonie» care exista la Târgoviște din timpul lui Matei Basarab, S. preda ucenicilor săi gramatica slavonă după manualul de gramatică al lui Meletie Smotrițky, în ediția apărută la Evie, în apropiere de Vilno, în 1619. În scopuri didactice, între 1667-1669, el alcătuieste, plecând de la gramatica lui Smotrițky, *Tâlcuirea sau arătarea gramaticii slavonești*, cu text bilingv, slavo-român, menit să faciliteze înțelegerea gramaticii slavone. Părăsind exemplele originalului slavon în ilustrarea normelor gramaticale, el introduce altele, adecvate limbii române. S. a făcut aici prima încercare de formulare a unei terminologii gramaticale românești” (*Dicționar*: 804).

Realizările lui Staicu au devenit o bază pentru prima gramatică a limbii române – *Gramatica rumânească* a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanu (1757). La mijlocul secolului al XVIII-lea (anii 1750-1753), el a studiat la Academia din Kiev, înființată de Petru Movilă în 1632, unde slavona se studia după *Gramatica* lui Smotrițky. Acolo s-a născut proiectul atât de caracteristic pentru Iluminism și intenția de a crea gramatica limbii naționale. În sus-amintitul *Dicționar* se afirmă următoarele despre *Gramatica* lui Dimitrie Eustatievici: „Deși se inspiră, în ce privește structura și terminologia, din lucrări străine, binecunoscute în epocă (gramatica slavonă a lui Meletie Smotrițky, în ediția de la Râmnic 1755, cele grecești ale lui Constantin Lascaris și A. Catiforo) și, cu un instinct lingvistic sigur, apelează la un izvor latin (*Elementa grammaticae latinae* a lui Gregorius Molnar, tipărită, prima dată, la Cluj, în 1556), Eustatievici realizează o operă calitativ superioară unei simple lucrări de compilație” (*Dicționarul*: 339). Compararea structurii operei lui Smotrițky și a lui Dimitrie Eustatievici poate confirma că partea închinată ortografiei *Gramaticii românești* a fost scrisă, aproape în întregime, după capitolul corespunzător al lucrării lui Smotrițky (nu luăm în considerație faptul că definițiile accentului, silabei ș.a.m.d. au model în antichitate). După lingvistul ucrainean, Eustatievici Brașoveanu a separat cele 3 părți ale ortografiei („ființa sau firea slovelor, lovirea sau înălțarea viersului și împiedicarea sau rânduirea cuvintelor prin stări”), a clasificat vocalele și consoanele, repetând pe alocuri erorile lui (în capitolul „jumătat (sic!) de glasnice” la Smotrițky și la Dimitrie Eustatievici sunt, între altele, incluse literele **ц, ч, ш, џ** („[s, č, ș, ps]”), iar în capitolul „neglasnice” – **в, г, д** (“[v, g¹, d]”). Regulile de ortografie și de punctuație la Brașoveanu sunt formulate, de asemenea, după *Gramatica* lui Smotrițky. Această imitare a *Gramaticii slavone* a fost determinată de faptul că, până la mijlocul secolului al XIX-lea, scrierea românească s-a bazat pe alfabetul chirilic (până la 1828, când Ion Heliade Rădulescu a introdus alfabetul de tranziție). Alte capitole ale *Gramaticii românești* sunt mai originale (mai ales sintaxa). Și introducerea aparține lui Dimitrie Eustatievici, fiind scrisă în spiritul Iluminismului, recunoașterii forței atotbiruitoare a spiritului și a științei gramaticii, definite de Aristotel

¹ Mai corect [h]. Sunetul limbii ucrainene [r] este o consoană laringală sonoră. În limba ucraineană există alt sunet [r], care a fost introdus de Meletie Smotrițky. Acest sunet se pronunță ca [g] în română.

ca „știința care învață a scrie și a cunoaște cele citite”, în stare de a lichida războaiele, nedreptatea legilor etc.

Ruptura cu tradiția gramaticii slavone în lingvistica română a fost o consecință a activității științifice a lingviștilor „școlii ardelene”, care au luptat pentru „reromanizarea” limbii române. După publicarea lucrării *Elementa linguae dacoromanae sive valachicae* de Samuil Micu și de Gheorghe Șincai (Viena, 1780) și, de asemenea, a gramaticilor lui Ioan Molnar-Piuaru (1788), Radu Tempea (1797), Paul Iorgovici (1799), Constantin Diaconovici-Loga (1822), sistemul gramatical al limbii române și terminologia ei au căpătat aspectul modern „latinizat”. Totuși, *Gramatica slavonă* a lui Meletie Smotrițky a lăsat urme reale în istoria lingvisticii românești.

Bibliografie

- Ciobanu, Ștefan, *Istoria literaturii române vechi*. Selecție îngrijită de Dan Horia Mazilu, Chișinău, Hyperion, 1992.
- Eustatievici Brașoveanu, Dimitrie, *Gramatica rumânească 1757: Prima gramatică a limbii române*. Ediție, studiu introductiv și glosar de N.A. Ursu, București, 1969.
- Graur, Al., Wald, L., *Scurtă istorie a lingvisticii*, ediția a III-a revăzută și adăugită, București, Editura didactică și pedagogică, 1977.
- Житецький, П.Г., *Нарис літературної історії української мови в XVII ст.* // Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія.- К.: Наук. думка, 1987.
- Лучканин, С.М., *Східнослов'янська граматична традиція і становлення румунського мовознавства* // Пам'ять майбутнього. Збірник наукових праць. Вип.1.- К.: КНУ ім.Т.Шевченка, 2001.
- Mazilu, Dan Horia, *Varlaam și Ioasaf. Istoria unei cărți*, București, Minerva, 1981.
- Nagy, Béla, *Dimitrie Eustatievici à l'Académie de Kiev*, în „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominate”, sectio Philologica, tomus VII, 1967, p. 57-67.
- Німчук, В.В., *Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.*- К.: Наук. думка, 1985.
- Panaiteșcu, P.P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei, 1965.
- Strungaru D., *Gramatica lui Smotrițki și prima gramatică românească*, în „Romanoslavica”, 1960, IV, p. 289-307.
- Засадкевич, Н., *Мелетий Смотрицкий как филолог*, Одесса, 1883.
- *** *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București Editura Academiei, 1979 [= *Dicționarul*].

La grammaire slave de Meletie Smotrițky et le développement de la linguistique roumaine dans les XVII-XVIII siècles

Parmi les toutes premières grammaires parues sur le terrain slav-d'est (*Sur 8 parties du discours*, 1586; *ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ. La grammaire du grec-vieux slave*, 1591; *La grammaire du vieux slave* de Lavrentiy Zizaniy, 1596), *La grammaire slave* de Meletie Smotrickiy, dans son édition d'Evie (Vilno), 1619, a une importance particulière. Cette grammaire a servi de manuel didactique pendant une période de plus de 200 ans; ses éditions et ses nombreuses rééditions (Moscou-1648 et 1721, aussi que ses 2 éditions de Roumanie: Snagov, 1697 et Râmnicul-Vâlcea, 1755 etc.) ont servi de modèle aux premières grammaires des langues slaves modernes: ukrainien, russe, serbe et bulgare. Cette grammaire a eu aussi une grande importance pour les premiers essais de grammaire roumaine (*La Grammaire slavo-roumaine*, manuscrit du grammairien Staicu de Târgoviște, composée vers la seconde moitié du XVII-ème siècle; *La grammaire roumaine* de Dimitrie Eustatievici Brașoveanu, 1757), ayant été la source de la première grammaire roumaine.